

Головкін Б. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню процесу перетворення окремих людей і соціальних груп, які виявляють підвищений ступень віктимності, на жертв злочинів і злочинності як явища.

Ключові слова: віктимізація, віктимність, об'єкт і суб'єкт віктимізації, види віктимізації, рівні й межі віктимізації, умови віктимізації, наслідки віктимізації.

Постановка проблеми. Злочинність як явище не може існувати й поширюватися, якщо для цього не буде в суспільстві сприятливих умов. Серед іншого, до останніх належать такі: формування особистості жертви та набуття віктимності у процесі соціалізації, поширення віктимної моделі поведінки в усіх сферах суспільного життя, звання основної маси людей до постійної загрози стати жертвою злочину, недотримання правил особистої безпеки в повсякденному житті основною масою людей тощо. Усе разом призводить до формування в суспільстві соціального типу жертви злочинності, унормування віктимної поведінки та підвищення рівня віктимності, що сприяє активізації кримінальної активності певної частини населення, зумовлює вибір на роль жертв злочинних посягань людей певного соціотипу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У віктимології процес підвищення уразливості населення перед злочинністю, що створює умови для перетворення членів суспільства на жертв злочинності, традиційно називається віктимізацією.

Віктимізація належить до основних категорій віктимології. Над її розробкою працювало багато зарубіжних і вітчизняних кримінологів. Серед перших варто назвати Л.В. Франка, Д.В. Рівмана, В.І. Полубінського, В.Я. Рибалську, В.П. Коновалова, Г.І. Забрянського, Т.В. Варчук, К.В. Вишневецького, А.В. Майорова, С.М. Іншакова та ін. В Україні проблемою віктимізації у займалися В.О. Туляков, О.М. Джужа, В.В. Голіна, В.С. Батиргареева, В.В. Василевич, С.М. Моїсеев, О.Г. Кулик, О.М. Литвинов, О.М. Юрченко й ін. Науковим доробком перелічених учених стало вироблення кілька підходів до розуміння віктимізації від злочинних посягань.

Класичне поняття «віктимізація» розробив Л.В. Франк: «Це процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат». При цьому Л.В. Франк розглядав віктимізацію як поняття, похідне від віктимності. Як впливає із його суджень, віктимізації першочергово піддаються особи, наділені віктимністю. Водночас жертвою злочину може стати будь-яка особа, яка не має віктимності. Віктимізація відбувається як на одиничному, так і на масовому рівнях [1, с. 8]. Л.В. Франк запропонував розглядати чотири рівні віктимізації: 1) безпосередні жертви злочинів (фізичні особи); 2) сім'ї; 3) колективи, організації; 4) населення районів, регіонів [1, с. 110–111].

Дещо по-іншому тлумачить віктимізацію Д.В. Рівман. На його думку, це процес реалізації потенційної віктимності особи в процесі та результаті злочинного посягання. Стати жертвою

злочину не може людина, яка до цього не мала потенційної віктимності. Віктимізація об'єднує як динаміку (реалізацію віктимності), так і статику (реалізовану віктимність). Це своєрідна матеріалізація суб'єктивних (особистих) і об'єктивних (ситуаційних) віктимних (віктимогенних) потенцій [2, с. 41, 80].

У літературі зустрічаються й інші визначення віктимізації, як-от: формування (становлення) жертви як соціального типу; утягнення в орбіту злочинності як реальних, так і потенційних жертв на різних рівнях соціальної взаємодії [3, с. 65]; загальна сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальної групі) майнової, фізичної або моральної шкоди злочинами [4, с. 68].

На думку В.В. Голіни, віктимізація являє собою процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівнях, що підкоряється закону детермінації. Структурними складовими віктимізації є соціальні й психологічні чинники. Отже, пише В.В. Голіна, віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих конституцією прав і свобод громадян щодо безпеки людини; по-друге, навмисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, використання першого і другого аспектів злочинцями [5, с. 187–188].

На нашу думку, **віктимізація** – це процес підвищення рівня віктимності та її реалізації злочинними посяганнями, що призводить до збільшення кількості жертв злочинів і зростання сукупної «ціни» злочинності.

Потрібно виходити з того, що будь-яка людська діяльність небезпечна. Явна небезпека має очевидний характер, створює високу вірогідність виникнення небажаних подій і настання їх наслідків. Потенційна небезпека має невизначений характер і несе порівняно нижчий ступінь загрози настання небажаних наслідків. Соціальна діяльність об'єктивно не може бути безпечною, бо, вступаючи в різного роду соціальні зв'язки, відносини між людьми, здатними й схильними до вчинення злочинів, члени суспільства автоматично наражаються на небезпеку заподіяння протиправними посяганнями шкоди своїм благам, правам і законним інтересам. Звідси всі суб'єкти та учасники суспільних відносин перебувають в уразливому стані перед злочинними посяганнями, набувають (у певних ситуаціях) або реалізують (раніше сформовану) віктимність. Іншими словами, віктимність – це природна властивість членів суспільства, нормальний стан життєдіяльності людей. Вона пов'язана із ризиком (імовірністю) зазнати злочинного посягання. Імовірність настання такої події має різний ступінь визначеності. Очевидно, існує певна норма віктимності, неперевикнення меж якої дає людям змогу почуватися у відносній безпеці. Параметри норми віктимності мають визначатися показниками допустимого й недопустимого ризиків стати жертвою злочину. У межах цих параметрів можливе нормування ризиків на гіпотетично вірогідний, мінімально вірогідний, середньо вірогідний, високо вірогідний, а також їх вимірювання. Відповідно до методики оцінювання ризиків "Risk score", гіпотетично вірогідним оці-

нуються настання небажаної події як відношення 1:1 000 000 і 1:100 000 випадків на рік; мінімально вірогідним – 1:10 000, 1:1 000, відповідно; середньо вірогідним – 1:100; високо вірогідним – 1:10 і 1:2 випадків на рік [6, с. 5].

Віктимізація як процес включає сукупність явищ, серед яких нарощення віктимності певної частини суспільства, різних соціальних груп населення та великої кількості людей; масове поширення виявів віктимності в основних сферах суспільного життя (побуту, сім'ї, дозвіллі, трудовій діяльності); включення людей із підвищеною віктимністю в систему криміногенних відносин із особами, схильними до вчинення злочинів; участь потенційних жертв у формуванні мотивації злочинної поведінки та створенні ситуацій, що полегшують реалізацію намірів і досягнення злочинного результату; віктимізованість певної частини населення; посткримінальна поведінка жертв злочинів; вплив контингенту жертв злочинів на злочинність і криміналізацію суспільства.

За соціальною сутністю віктимізація становить механізм заподіяння шкоди злочинними посяганнями носіям підвищеної віктимності. Можна сказати, що це процес утворення контингенту жертв злочинів і збільшення сукупної ціни злочинності. У результаті взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників відбувається перехід (трансформація) явища віктимності в якісно новий стан – віктимізованість, тому варто розрізняти віктимізацію та її наслідки. Зв'язок між підвищенням рівня віктимності населення і збільшенням контингенту жертв злочинних посягань не прямий, а опосередкований. Формування соціального типу жертви, віктимності й віктимної поведінки охоплюються поняттям віктимогенної детермінації, а не віктимізації. Водночас звужувати обсяг поняття віктимізації лише до процесу заподіяння шкоди злочинними посяганнями немає підстав. Віктимізація як поетапний процес включає сукупність взаємодетермінованих явищ: 1) підвищення рівня віктимності до соціально небезпечної межі; 2) вплив криміногенної віктимності на мотивацію злочинної поведінки та вибір потенційних жертв); 3) учинення злочинів проти носіїв підвищеної віктимності; 4) сукупний результат учинених злочинів, що включає різні види заподіяної шкоди, загальну кількість жертв злочинів протягом певного періоду, а також накопичення в суспільстві наслідків злочинності, що у зворотному порядку впливають на злочинність і криміналізацію суспільства.

Утворення критичної маси людей із високим ступенем віктимності й суттєве поширення віктимної поведінки в суспільстві стимулюють кримінальну активність певної частини населення, створюють сприятливі умови для заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані. Віктимна частина суспільства тією чи іншою мірою включається у криміногенні зв'язки та відносини із потенційними злочинцями, тим самим у масштабах суспільства створює сприятливу ситуацію для активізації їх кримінальної діяльності, бере участь у виборі об'єкта злочинних посягань, осіб і соціальних груп, підхожих на роль жертв злочинів. Після цього віктимізація переходить у стадію реалізації підвищеної віктимності різних соціальних суб'єктів шляхом учинення щодо них злочинів. Між тим навіть реалізація віктимності далеко не завжди означає, що особа або інший соціальний суб'єкт об'єктивно вийшли із цього уразливого стану, втратили віктимність чи суттєво понизили її рівень до соціально допустимої межі. За різними даними, приблизно в половині випадків після злочинного посягання ступінь віктимності жертв, навпаки, підвищується, що створює загрозу повторного заподіяння їм шкоди злочинами. Так, за результатами віктимо-

логічного опитування, проведеного Міжрегіональним інститутом ООН із вивчення злочинності та правосуддя (UNICRI) у 36 країнах світу (2004–2005pp), у Великій Британії 50% жертв злочинів було віктимізовані двічі впродовж року, 5% – вказали про п'ять і більше випадків віктимізації. У Нідерландах 43% жертв злочинів були віктимізовані двічі впродовж року. У США серед власників магазинів, які стали жертвами грабежів, 50% були віктимізовані двічі, ще 33% – три й більше разів [7, с. 208–209]. За даними віктимологічного опитування лабораторії кримінологічних досліджень ДНДІ МВС України у 2009 р., 35,9% респондентів стали жертвами злочинних посягань, із них 59% більше ніж один раз [8, с. 206].

Останньою стадією віктимізації є віктимізованість певної частини суспільства, збільшення сукупної «ціни» злочинності, посткримінальна поведінка жертв та її вплив на латентну злочинність, повторну віктимізацію й криміналізацію суспільства загалом.

Об'єктами віктимізації є блага, права та інтереси осіб, держави й суспільства, поставлені під кримінально-правову охорону.

Суб'єктами віктимізації є суб'єкти та учасники суспільних відносин, що виявляють підвищену віктимність і, у зв'язку з цим, стають жертвами злочинів.

Факторами віктимізації визнаються сукупність негативних явищ і подій у суспільстві та житті людей, що детермінують підвищену уразливість певної частини населення, зумовлюють злочинні форми поведінки, полегшують і сприяють заподіяню шкоди різним соціальним суб'єктам, обраним у ролі жертви злочинних посягань.

Умовами віктимізації є небезпечна поведінка, події й ситуації, що забезпечують реалізацію злочинними посяганнями підвищеної віктимності.

Межі віктимізації – це параметри, що визначають допустиму кількість контингенту всіх жертв злочинів у структурі населення, яка нормально сприймається суспільством, не викликає суб'єктивного відчуття загрози соціальній безпеці, страху перед злочинністю.

Суспільство як система передбачає самоорганізацію суспільних явищ і процесів, гармонійне урівноваження деструктивного й конструктивного начала в людській природі, різних станів свідомості і способів життя, форм поведінки, складу й структурного співвідношення соціальних груп населення, а також постійну взаємодію, зв'язки, відносини, впливи в конкретно-історичних просторово-часових межах. Природний спосіб організації та функціонування суспільства забезпечує збалансованість різних типів людської активності (кримінальної й віктимної), регулює та урівноважує як кількість, так і взаємодію злочинців і жертв злочинів у межах єдиного соціального простору. Не варто забувати, що більше ніж половина жертв загальнокримінальних злочинів формувалися в однотипних із злочинцями середовищних умовах, мали схожі особистісні характеристики, криміногенні стереотипи мислення, індивідуально ставилися до дотримання норм особистої й колективної безпеки та порушення кримінально-правових заборон. У масштабах суспільства між кількістю контингенту злочинців і кількістю контингенту жертв злочинів існує певний паритет, зумовлений рівновагою кримінальної й віктимної форм поведінки, їх взаємною трансформацією, зв'язком станів між рівнями віктимності та злочинності. Для кожного типу суспільства й конкретно-історичних умов його розвитку існує своя норма віктимізації, очікувана величина поточних втрат і збитків, своє-

рідна межа терпимості до збільшення кількості жертв злочинів, ступеня захисту їх прав державою, ефективності післязлочинної ресоціалізації жертв і повернення до повноцінного життя, а також ставлення до повторної віктимізації. Ця межа визначається умовами життя населення, рівнем правосвідомості й правової культури, ставленням до жертв злочинів і їх «вини» в заподіянні шкоди, готовністю відстоювати права потерпілих від злочинів у законному порядку, уживати заходів особистої й колективної безпеки, брати участь у віктимологічній профілактиці, реабілітації жертв злочинів тощо.

Наслідками віктимізації є збільшення кількості жертв злочинів, як зареєстрованих, так і латентних; сукупна шкода матеріального й нематеріального характеру; зниження рівня соціальної безпеки та зростання страху перед злочинністю; зниження якості життя населення загалом; збільшення рівня латентної злочинності; створення умов для безперервного функціонування та відтворення віктимізації; зростання рівня злочинності й подальшої криміналізації суспільства.

Віктимізація відбувається на різних рівнях суспільної взаємодії. На індивідуальному рівні вона виявляється у підвищенні ступеня віктимності окремих людей, зміні їх соціально-правового статусу із потенційних жертв на реальних потерпілих від злочинів, а також зростанні кількості людей, які мають негативний досвід віктимізації. На груповому рівні йдеться про підвищення уразливості й заподіяння шкоди представникам соціальних груп, утворених за гендерною, віковою, професійною, етнічною, статусною ознаками, збільшення їх частки в загальній кількості жертв злочинів. На рівні суспільства віктимізація виявляється в підвищенні уразливості певних категорій населення (наприклад, безробітних, осіб без визначеного місця проживання, осіб похилого віку та ін.), а також в істотному збільшенні кількості потерпілих від злочинів за конкретний часовий період, масштабному заподіянні шкоди та погіршенні стану безпеки в державі.

Види віктимізації передбачають диференціацію за формами й виявами.

Урахована віктимізація відображає обліковану кількість жертв злочинних посягань, сукупний розмір матеріальної та нематеріальної шкоди.

Латентна віктимізація – це процес збільшення ступеня уразливості жертв латентних злочинів перед повторним заподіянням їм шкоди злочинними посяганнями, а також підвищення ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола людей.

За змістом латентна віктимізація відображає процес утворення латентної злочинності й контингенту жертв латентних злочинів. Певна частина таких жертв характеризуються підвищеною віктимністю. За формою вияву латентна віктимізація являє собою явище нереагування жертв (їхніх законних представників) та інших поінформованих суб'єктів на відомі факти вчинення злочинів. Це так звана заявницька пасивність жертв та інших обізнаних суб'єктів, що полягає в небажанні ініціювати кримінально-процесуальну діяльність, виступати у статусі заявника або потерпілого.

Із кримінологічного погляду латентна віктимізація має істотне значення для детермінації злочинності й злочинної поведінки, оскільки вона відіграє роль умови, що сприяє повторній віктимізації жертв злочинних посягань і кримінальній активності осіб, схильних до протиправної поведінки.

Віктимізацію можна поділити залежно від типу злочинності та виду злочинів, що вчиняються проти носіїв підвищеної віктимності. Наприклад, віктимізація від корисливих злочинів,

насиленницьких злочинів, статевих злочинів, а також від умисних убивств, звалтувань, хуліганства, крадіжок, грабежів, шахрайства тощо.

Допускається класифікація віктимізації й за іншими ознаками: за сферою суспільного життя, об'єктом і суб'єктом заподіяння шкоди, за часовою й територіальною ознакою, видом заподіяної шкоди (матеріальна, фізична, моральна). Наприклад, за об'єктом заподіяння шкоди вирізняються безпосередні потерпілі від злочинів (фізичні особи, яким злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода, а також юридична особа, якій завдано майнової шкоди); опосередковані жертви, які перебувають із потерпілим у родинних зв'язках; опосередковані жертви, які перебувають із потерпілим у трудових відносинах; опосередковані жертви, які мають із потерпілими спільну професію, національність, віросповідання, місце проживання й у зв'язку з цим зазнають негативного впливу.

Віктимізація як процес, що призводить до негативних змін у суспільному житті та шкоди від злочинів, має показники вимірювання. Серед них рівень структури й динаміка віктимізації.

Рівень віктимізації охоплює загальну кількість учинених злочинів за певний період на конкретній території, кількість потерпілих від злочинів і показник сукупної шкоди від злочинних посягань. Рівень віктимізації населення в Україні залишається доволі високим. Щороку лише від зареєстрованих злочинів страждає понад 340 тис. осіб, що в розрахунку на 10 тис. населення становить 75 осіб. Як зазначає В.О. Туляков, рівень віктимізації в середньому у 2–2,5 раза перевищує рівень зареєстрованої злочинності в Україні [7, с. 246]. За результатами авторського віктимологічного опитування 4 279 громадян у 15 областях України (2012 р.), жертвами злочинів стали 37% респондентів. За даними міжнародного віктимологічного опитування населення в Україні UNICRI (1996–1999 рр.), 58% респондентів були жертвами злочинних посягань. Показово й те, що 60–70% жертв не зверталися до правоохоронних органів. Найчастіше громадяни ставали жертвами таких злочинів, як обман покупців, кишенькова крадіжка, хуліганство, хабарництво, грабїж, розбій, крадіжка із квартири, приватного будинку, дачі [8, с. 206].

Висновки. Структура віктимізації передбачає розподіл контингенту жертв злочинів за певними ознаками, а також визначення ступеня віктимізації окремих груп населення, установлення зв'язків і залежностей між складовими віктимізації та злочинністю. Структура віктимізації за сферою злочинних посягань має такий вигляд: від злочинів проти власності постраждало 38% жертв, проти життя і здоров'я особи – 21%, проти особистих прав громадян – 15%, у сфері господарської діяльності – 9%, у сфері використання комп'ютерів, систем і комп'ютерних мереж – 8%, решта – інші злочини. Найчастіше громадяни були жертвами крадіжок, хуліганства, хабарництва, шахрайства, заподіяння легких тілесних ушкоджень, несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, комп'ютерних мереж, що призвело до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, тощо.

Для аналізу структури віктимізації доцільно використовувати також індекс віктимізації як відношення питомої ваги жертв певної вікової групи до частки цієї групи в загальній кількості населення. Так, за даними А.О. Глухової, найбільш віктимізованими є 15–20-річні вікові групи населення (індекс віктимізації 2,79); 21–25 років (2,38); 51–55 років (2,38). Найнижчий індекс віктимізації відзначається у осіб від 60 років і старших (0,08) [4, с. 72].

Література:

1. Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии : [моногр.] / Л.В. Франк. – Душанбе, 1977. – 237 с.
2. Ривман Д.В. Криминальная виктимология : [учеб.] / Д.В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
3. Варчук Т.В. Виктимологическое моделирование в криминологии и практике предупреждения преступности / Т.В. Варчук. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 239 с.
4. Кримінологічна віктимологія : [навч. посіб.] / [Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.] ; за заг ред. О.М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
5. Голіна В.В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В.В. Голіна // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 185–193.
6. Гогіташвілі Г.Г. Управління охороною праці та ризиком за міжнародними стандартами : [навч. посіб.] / Г.Г. Гогіташвілі, Є.Т. Карчевські, В.М. Лапін. – К. : Знання, 2007. – 367 с.
7. Туляков В.А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : [монография] / В.А. Туляков. – Одесса : Юрид. лит., 2000. – 336 с.
8. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : [монографія] / О.Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.

Головкин Б. Н. Криминологическое понятие виктимизации

Аннотация. Статья посвящена исследованию процесса превращения отдельных людей и социальных групп, которые проявляют повышенный уровень виктимности, на жертв преступлений и преступности как явления.

Ключевые слова: виктимизация, виктимность, объект и субъект виктимизации, виды виктимизации, уровни и границы виктимизации, условия виктимизации, последствия виктимизации.

Golovkin B. Criminological notion of victimization

Summary. The article discusses the process of transformation of individuals and social groups, which exhibit elevated levels of victimization, on victims of crime as a phenomenon.

Key words: victimization, object and subject of victimization, victimization types, levels and limits of victimization, victimization conditions, impact of victimization.